

«Проблеми застосування норми кримінального кодексу України про крайню необхідність»

Інститут крайньої необхідності належить до низки інститутів Загальної частини Кримінального кодексу України, які зазнали докорінних змін. Очевидним є те, що такі зміни пов'язані, перш за все, із зміною пріоритетів у суспільному житті і, відповідно, важливості завдань кримінального законодавства.

Слід зазначити, що вже Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1991 р. (ст.26) змінили пріоритетність інтересів, які захищаються актом крайньої необхідності, надавши перевагу інтересам особистості та її правам щодо інтересів суспільства чи держави. Без урахування очевидної відповідності такої норми сучасним міжнародно-правовим стандартам у науковій літературі висловлювалася думка про суттєве зниженні з її введенням суспільної значимості інституту крайньої необхідності, виховно-профілактичного впливу останнього як акта соціально корисної поведінки.

З метою вирішення важливих проблем щодо застосування інституту крайньої необхідності за новим Кримінальним кодексом України в діяльності правоохоронних органів його положення вимагають ретельного наукового аналізу. Про це свідчить досвід застосування в аналогічній редакції норми про крайню необхідність у Кримінальному кодексі Російської Федерації 1996 року. На думку окремих авторів, така норма створює певні труднощі в оперативно-розшуковій практиці.

Зокрема, проблемним залишається питанням стосовно суб'єкта крайньої необхідності. В науковій літературі нерідко висловлювалася думка про застосування положень крайньої необхідності до осіб, на яких покладено спеціальний обов'язок у зв'язку з родом їх занять (співробітник органів державної безпеки, міліціонер, пожежний, лікар, моряк тощо).

На нашу думку, в основі такої точки зору – визнання пріоритетності інтересів держави щодо інтересів конкретної людини і громадянина. А тому

більш правильною є позиція тих авторів, котрі вважають, що для усунення небезпеки для життя чи здоров'я людини виправдане заподіяння правоохоронним інтересам більш значної шкоди, ніж для усунення небезпеки, що загрожує, наприклад, власності. Так, ст.233 Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних сил України зобов'язує вартового не залишати поста, доки його не буде замінено або знято. У разі порушення статутних правил вартової служби настає відповідальність за ст.418 Кримінального кодексу України.

На сьогодні, із зміною в суспільстві цінностей, що захищаються інститутом крайньої необхідності і які знайшли відображення в нормах Конституції України, не викликає сумніву відсутність складу злочину в діях вартового, який залишив пост внаслідок пожежі або стихійного лиха. Адже згідно зі ст.3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. А тому мають рацію ті автори, які вважають, що в будь-якому виді діяльності виникають непередбачувані ситуації, коли рятування життя чи здоров'я людей як найвищої цінності можливе лише шляхом порушення посадових обов'язків.

Так, оперативна практика органів безпеки свідчить, що працівники, які виконують спеціальні завдання шляхом оперативного проникнення до злочинної організації, при виникненні безпосередньої небезпеки для їх життя йдуть на «зрив завдання», обґрунтовано керуючись нормами про крайню необхідність. Вважаємо, що при виникненні таких ситуацій у процесі професійної діяльності дозвільний характер кримінально-правової норми про крайню необхідність надає можливість оцінювати поведінку посадової особи як правомірну незалежно від того, чи вживалися нею які-небудь дії по усуненню небезпеки, чи особа ухилилась від цього і небезпека завдала реальної шкоди. Якщо ж ситуація, за якої було завдано шкоди, не має ознак крайньої необхідності або завдана шкода є більш значною, ніж відвернена, то особа, яка порушила посадові обов'язки, повинна нести встановлену законом відповідальність.

Дискусійним і таким, що має важливе значення для оперативно-розшукової практики, в науці кримінального права також залишається питання про можливість захисту прав та інтересів у стані крайньої необхідності не лише шляхом дії, тобто активної поведінки, а й шляхом бездіяльності – пасивної поведінки. Традиційно в науковій літературі констатується можливість здійснення акту крайньої необхідності лише шляхом активної поведінки суб'єкта (дії). Між тим, у силу різноманіття джерел небезпеки реакція на них може бути різною.

Іншим проблемним питанням, яке виникає при аналізі норми про крайню необхідність у новій редакції, є питання про допустимість (можливість) заподіяння шкоди життю чи здоров'ю однієї людини (кільком людям) для відвернення загибелі чи завдання шкоди здоров'ю більшої кількості людей. З цього приводу в науковій літературі висловлюються діаметрально протилежні погляди: одні вважають, що у виняткових випадках дозволяється посилення на стан крайньої необхідності при заподіянні смерті, якщо ціною життя однієї людини рятується життя багатьох людей. Інші вважають, що усунення небезпеки, яка загрожує життю чи здоров'ю, шляхом посягання на життя чи здоров'я іншої людини суперечать нормам моралі.

Існує також думка, що свідоме позбавлення життя певної особи для врятування життя однієї чи кількох інших ні за яких умов не може визнаватися вчиненням у стані крайньої необхідності.

На думку автора, виключати з числа об'єктів крайньої необхідності життя людини за чинним кримінальним законом немає підстав, оскільки він не встановлює будь-яких обмежень щодо вчинюваних дій у стані крайньої необхідності, за умови завдання ними шкоди менш значної, ніж відвернута.

Застосування прогресивних високих технологій за певних умов призводить до небезпеки не тільки для значної кількості людей, а й для всього людства (наприклад, ядерні реактори тощо). Ситуації, коли таку небезпеку можна відвернути лише ціною людського життя, можуть виникати досить часто.

Характерні приклади такої ситуації наведені з досвіду англійської системи кримінального судочинства. Так, під час катастрофи парома «Herald of Free Enterprise» великій кількості людей, щоб урятуватися з перекинутого судна, необхідно було піднятися мотуззяною драбиною. Однак, один з пасажирів зі страху «прикипів» до драбини і попри всі намагання переконати його лізти далі, він не рухався. Зрештою його довелося скинути з драбини в море, де його спіткала смерть. У зв'язку з цією катастрофою не було висунуто жодних кримінальних звинувачень.

Інший приклад (справа R проти Дадлі і Стівенса) датується ще 1884 роком, коли троє чоловіків й сімнадцятирічний юнак зазнали аварії на яхті. Після двотижневого дрейфу без їжі у відкритому морі один з обвинувачених убив хлопця, й екіпаж харчувався його м'ясом, аж поки через чотири дні їх не знайшли. Присяжні оголосили спеціальний вердикт, підкресливши, що чоловіки напевне загинули б протягом тих чотирьох днів, коли б не було факту канібалізму. Той вчинок був єдиним шансом урятувати їхнє життя. Проте обвинувачених однаково засудили за тяжке вбивство й оголосили їм смертний вирок. Але, характерно, що у відповідь на співчуття широкої громадськості Дадлі і Стівенса не покарали смертю, а зменшили їм вироки до шести місяців ув'язнення.

Наведені приклади свідчать, що питання про межу заподіяння шкоди при вчиненні акту крайньої необхідності має вирішуватися на підставі аналізу конкретних обставин справи, умов, за яких він здійснювався.

При цьому треба керуватися загальним принципом – завдана шкода не повинна бути більш значною, ніж відвернена.

Врахування кількісних показників відверненої і заподіяної шкоди можливе, якщо вони стосуються одних і тих самих цінностей. За необхідності порівняння різних за сутністю соціальних цінностей їх пріоритетність має визначатися в послідовності, закріпленій в Конституції України.